

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
Національної академії наук України і
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Олександра Довженка

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Наукове видання

Випуск 13

Видається з 2008 року

Глухів – Київ
Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК
2020

УДК 94(477.5)+908(477.5)
ББК 63.3(4 Укр)
С42

ISSN 2218-4805

Рекомендовано до друку:

Вченою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 2 від 05.03.2020 р.)

Вченою радою Глухівського національного педуніверситету ім. О. Довженка
(протокол № 7 від 26.02 2020 р.)

Редакційна колегія:

І.В. Мошик (голова), О.М. Титова (заступник голови), В.І. Абакумова,
Л.М. Бесов, С.І. Білокінь, Л.О. Гріффен, С.Ю. Зозуля, Г.Д. Казьмирчук, Ю.О. Коваленко,
О.І. Курок, М.П. Недюха, Ю.О. Нікітін, С.І. Посохов, К.М. Тищенко, М.А. Якименко
С.П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції:

41400, м. Глухів Сумської обл., вул. Шевченка, 30, тел./факс +380-5444-23557
e-mail: dikz@ukr.net

Адреса розміщення електронної версії видання в мережі Інтернет

<http://nz-hlukhiv.com.ua>

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 21939–11839ПР від 31.03.2016 р.)

Збірник наукових праць «Сіверщина в історії України»
внесений до переліку фахових видань з історичних наук
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.05.2016 р. № 515)

© Національний заповідник «Глухів», 2020
© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2020
© Глухівський національний педагогічний університет
ім. О. Довженка, 2020

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Харковенко Р.В. Актуальні питання стану справ у сфері охорони культурної спадщини в Україні	7
Вечерський В.В. Репрезентація архітектурної спадщини Сіверщини у Великій українській енциклопедії	15
Молочкова Н.М., Ніщук Л.О. Особливості збереження пам'яток архітектури спільного використання з церквою	20
Романченко О.Д. Реставрація Будинку митрополита архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври у 1950–60-х роках	24
Черевко І.А., Зайцева В.О., Літвінчук Д.В. Дослідження вологості будівельних матеріалів церкви Спаса на Берестові з метою визначення чинників погіршення стану монументального живопису та розробки заходів з його збереження	33
Пришляк О.Б. Дзвіниця костелу Святого Антонія як об'єкт культурної спадщини міста Збараж	41
Ходак І.О. Втрачені храми Борисполя (за експедиційними матеріалами Поліни Кульженко і Марії Вязьмітіної 1924 року)	43
Протоіерей Чурочкин А.А. Глуховский Петропавловский монастырь и его связи с Путивльской землёй	48
Воробей Н.Ф. Чудотворні ікони Богородиці XVII–XVIII ст. з Новгород-Сіверщини	53
Мірошниченко О.М. Нововиявлені надгробки XVIII – початку XX ст. з території Вознесенського кладовища міста Глухова	56
Назарова В.В. Братская могила евреев, погибших во время погрома в Глухове 7–8 марта 1918 года	62
Ванжула О.М. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у реаліях міського соціуму (1943–1960 рр.)	66
Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Baturyn excavations in 2019 and reconstructions of I. Mazepa's coat of arms	72

РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Войтович М.М. Грунтові поховання культури шнурової кераміки на території українського Прикарпаття	79
Пефтіць Д.М. Керамічний комплекс поселення доби пізньої бронзи Єристівка II	86
Ольговський С.Я. Традиції бродячого ремесла на території України	91
Старенький І.О., Болтанюк П.А. Археологічна розвідка в околицях села Баговиця Кам'янець-Подільського району у 2019 році (ур. Нова ферма)	95
Тищенко К.М. Топоніми Бистрик, Білокопитове, Шалигине, Яструбщина виникли у арабо-візантійський час	103
Троцька В.І. Історія досліджень глиняних виробів за матеріалами давньоруських поховальних пам'яток Сіверщини	108

Коваленко Ю.О. Джучидські монети як джерело вивчення історії Глухівщини післямонгольського періоду	112
---	-----

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

Осадчий Є.М. Грамоти Бобрицького воеводи Кирила Ушакова 1649 року (з історії заснування острогу Кам'яне)	119
Курок О.І., Бакалець О.А., Ключев А.М. Скарби мідних монет Речі Посполитої, Московського царства та Прибалтійських володінь Швеції середини XVII ст. з Сумщини	121
Мезенцев В.І. Батуринські кахлі з гербами П. Орлика та І. Мазепи: реконструкції та аналіз	129
Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю. З документів фонду 1633 ЦДІАК до історії Глухівщини XVIII ст.	140
Тарасенко І.Ю. З історії Глухівської в'язниці XVIII ст.	145
Ковальов О.Є. Глухівчанин А. Лосенко – ректор Імператорської російської академії мистецтв	151
Травкіна О.І. Про навчання студентів Чернігівського колегіуму медицині у другій половині XVIII ст.	155
Токарєв С.А. Козацько-старшинська родина Костенецьких у процесі інтеграції до середовища російського дворянства	160

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

Галь Б.О. «Не без крайней нужды»: розміщення глухівських управлінських закладів після пожежі 1784 р.	165
Доценко А.В. Військовий постій у м. Глухові Малоросійської губернії на початку XIX ст.	169
Чернякова Я.В. Невідомий документ щодо ремонту Московської брами Глухівської фортеці	175
Тюльпа С.П. Дослідники історії Гетьманщини перших десятиліть XIX ст.	178
Єсюнін С.М. «Полное собрание законов Российской империи» (зібрання друге) як джерело дослідження історії міста Глухова 1825–1881 рр.	181
Герасько М.О. Компактне проживання євреїв на Батуринщині та Конотопщині в XVIII–XX ст.	184
Казьмирчук Г.Д., Казьмирчук М.Г. Стежками декабристів м. Тульчина	189
Будзар М.М. Уявлення про минуле як засіб самопрезентації українського дворянина другої чверті XIX ст. (за юнацьким щоденником Григорія Галагана)	193
Товстоляк Н.М. Документи сімейної історії мецената Г.С. Тарновського	197
Нетребя А.І. Історична обумовленість судової реформи 1864 року	201
Котельницький Н.А. «Братское послание украинцев сербскому обществу «Заря» з особистого архіву І.Л. Шрага як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80 рр. XIX ст.)	205

Іванченко Л.А., Проценко Л.Г. Метричні книги с. Дубовичі: життя, постаті, статистика	209
Іванченко Л.А. Село Дубовичі в записах і працях Пелагеї Литвинової-Бартош (за матеріалами фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського)	214
П'ятаченко С.В. Розвідка П. Литвинової-Бартош «Как сажали в старину старых людей на лубок» (1885 р.) та полеміка навколо неї	218
Якобчук Н.О. Епістолярна спадщина П.Я. Литвинової у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського	223
Кужельна О.В. Непростий шлях Б. Хмельницького до Софіївської площі (історія спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому у Києві в мемуарно-епістолярній спадщині)	227
Курок О.І., Гриценко А.П. Досвід формування професійної компетентності майбутніх учителів історії в Глухівському учительському інституті у 1874–1917 роках	233
Демиденко Н.М. Деякі особливості розвитку середньої освіти на сумських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.	238
Белько О.О. Підготовка фахівців гончарного виробництва на Полтавщині в земський період (на прикладах навчальних закладів Глинська (кінець XIX – початок XX ст.)	243
Якименко М.А., Краснікова О.М. Участь Чернігівського земства у діяльності «Обласної земської переселенської організації» (1908–1918 рр.)	246
Матвієнко Д.М. Наукова діяльність управителя справ Чернігівської губерньської вченої архівної комісії П.М. Добровольського	250
Кириєвський В.Д. Івотський землемір Петро Євсейович Базилевич – член Державної думи Російської імперії III скликання (1907–1912)	253
Крижанівський В.М. Вихованці Глухівського учительського інституту М. Карпов та А. Михайлець за матеріалами Історико-педагогічного музею ГНПУ ім. О. Довженка	257
Пластун О.В. Архівні документи Кролевецького повіту 1918 р. як джерела з історії українського державотворення	265
Мірошниченко Н.О. Радянська преса про Хрестовоздвиженське трудове братство та його засновника	269
Дмитренко Н.М. Українізація радянського державного апарату Ніжинського округу (1923–1930 рр.)	272
Непотенко І.В. Готелі Чернігова у переформатованому житловому просторі 1920-х рр.	275
Артемова Л.В. Відновлення Глухівської електростанції у 1925–1926 рр. (за документами фонду 2 ЦДАВОВ України)	279
Мицик Ю.А. Фонд 227 Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського про діяльність Євгена Онацького	284
Снагощенко В.В. Непересічність постаті Івана Аксьонова	287
Подолька Н.С. Співпраця Василя Кричевського з Харківським кооперативним видавництвом «Рух»	291

Горох М.В. Політична карикатура на шпальтах окупаційної преси: Чернігівська область (1941–1943 рр.)	295
Белашов В.І. Бій за Глухів – міф чи реальність?	311
Рожкова Л.І. «Війна» після війни: боротьба проти бандитизму на Сумщині у другій половині 1940-х – на початку 1950-х років	315
Шишкіна Ю.А. Доля Покровської церкви с. Годунівки Глухівського району у повоєнні роки	320
Мошик І.В. Діяльність Глухівського педагогічного інституту у 70-ті роки ХХ ст.	323
Лебедєва Ю.О. Геополітика як фактор консолідації українців на початку Другої світової та російсько-української воєн	328

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

Кондратенко Т.К., Кондратенко Н.Г., Прохватило Р.В. Цікаві зброярські артефакти наполеонівської епохи	333
Сулима О.С. Повороти долі фотографа А.М. Павловича та Полтавський музей	337
Лимар О.С. Могили та пам'ятні знаки учасникам Першої світової війни 1914–1918 рр. на Полтавщині	343
Кондратенко Н.Г. Історія колекції Києво-Межигірської фаянсової фабрики у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського	348
Яненко А.С. Інтриги й колотнеча довкола Всеукраїнського музейного городка: (не)приязний професійний світ Києва 1920-х – початку 1930-х рр.	352
Махота О.О. Формування колекції будівельних матеріалів ХІ–ХV ст. Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника	363
Грінченко В.Г. З історії музейної справи в Центральній Україні у роки нацистської окупації (за матеріалами пропагандистської преси окупованих українських територій)	367
Дейнеко С.М. Експозиційна робота в Харківському історико-краєзнавчому музеї імені Г. Сковороди у перші повоєнні роки (1944–1950)	370
Ревега Н.М. Етнографічна колекція дерев'яних предметів хатнього та господарського вжитку Київського Полісся (нижня течія річки Тетерів) за матеріалами фондової колекції НІЕЗ «Переяслав»	374
Ликова О.Г. Музейна збірка кераміки Михайла Китриша як ілюстрація гончарних традицій Опішного 1970-х–2010-х років	379
Рибалка В.Г. Колекція цегли та черепиці Катеринославських виробників кінця ХІХ – початку ХХ ст. в експозиції Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні». Етносоціальні аспекти історії через призму речових пам'яток	382
Рой С.В. Друковані видання ХХ ст. з історії театрального і музичного мистецтва в колекційному описі акторської сім'ї Бровченків: аналіз, систематизація	388
Зубар М.В. Музейна комунікація як інструмент творення музею – «третього місця»	393
АВТОРИ	397

10. Ovcharenko, L. (2004). Honcharni shkoly mistechka Hlyns'k Romenskoho povitu Poltavskoi hubernii (kinets XIX – pochatok XX st.). [Pottery schools of the town of Glins'k of Romensky region of the Poltava governorate (ending of the nineteenth – beginning of the twentieth century). *Ukrainskyi keramolohichnyi zhurnal – Ukrainian ceramic journal*, 1, pp. 119–132. [in Ukrainian].

11. *Otchet Poltavskoj gubernskoj zemskoj upravy za 1910 god. (1911). [Report of the Poltava Provincial Zemstvo Council for 1910]. Issue. 1. Poltava: Publisher I.D. Frishberg. [in Ukrainian].*

12. *Otchet Romenskoi uездnoj upravy za 1903 god. (1904). [Report of the Romensky district council for 1903]. Romny: Publisher E. i N. Del'berg. [in Ukrainian].*

13. *Poltavskoe gubernskoe zemskoe sobranie XXXIX ocherednogo sozyva (30 noyabrya – 10 dekabrya 1903 goda). (1904). [Poltava Provincial Zemstvo Assembly of the XXXIX regular convocation (November 30-December 10, 1903)]. Poltava: Publisher L. Frishberga. [in Ukrainian].*

14. *Poltavskoe gubernskoe zemskoe sobranie XXXVII ocherednogo sozyva (Stenograficheskij otchet). (29 noyabrya - 10 dekabrya 1901 goda). (1903). [Poltava Provincial Zemstvo Assembly of the XXXVII regular convocation (Verbatim report). (November 29 - December 10, 1901)]. Poltava: Publisher torgovogo doma «L. Frishberg». [in Ukrainian].*

15. *Poltavskomu gubernskomu zemskomu sobraniiu XL ocherednogo sozyva Revizionnoj komissii Doklad 1904 goda. (1904). [Poltava Provincial Zemstvo Assembly XL of the next convocation of the Revision Commission Report 1904]. Poltava: Publisher L. Frishberg. [in Ukrainian].*

16. Poshyvailo, O.M. (1993). *Etnohrafiia ukrainskoho honcharstva: Livoberezhna Ukraina. [Ethnography of Ukrainian Pottery: Liberation of Ukraine]. Kyiv: Molod. [in Ukrainian].*

17. Sokolov, A.N. (1903). *Goncharnye kustarnye uchebnye zavedeniya (Otchet 1900–1901 gg.) [Pottery artisanal educational institutions (Report 1900–1901)]. Otchety i issledovaniya po kustarnoi promyshlennosti v Rossii, vol. VII, pp. 51–68. Sankt Peterburg: Publisher V. Kirshbauma. [in Russian].*

18. *Cherhovomu Poltavskomu Hubernskomu zemskomu Zibranniu Huberskoi zemskoi upravy Doklady 1917 r. (1918). [Chergovoy of Poltava Provincial Zemstvo Zibranniya of Provincial Zemstvo Administration Report 1917 p.]. Issue. 1. Poltava: Elektrych. Publisher L. Frishberha. [in Ukrainian].*

19. Shkolna, O. (2009). *Do pytannia terminolohii pichnoi keramiki: evoliutsiia vohnyshch, pechei, kaminiv, kakhlianykh „kukhon”, plyt. [Prior to the catering of ceramic ceramics: evolucy of furnishings, stoves, stones, kakhlyanyh “kitchens”, stoves. Traditions and innovations in higher education in architecture and art]. Tradysii ta novatsii u vyshchii arkhitekturno-khudozhnii osviti. – Traditions and innovations in architectural and architectural decoration, 1, 2, pp. 60–70. [in Ukrainian].*

*Стаття надійшла до редакції 11.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.*

УДК 94(477.51)«19»:35.078:314.151.3:61

**М.А. Якименко
О.М. Краснікова**

УЧАСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЗЕМСТВА У ДІЯЛЬНОСТІ «ОБЛАСНОЇ ЗЕМСЬКОЇ ПЕРЕ- СЕЛЕНСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ» (1908–1918 рр.)

У статті проаналізована участь Чернігівського земства у діяльності «Обласної земської переселенської організації», яка була створена у роки столипінської аграрної реформи для сприяння українським селянам у їх прагненні переселитися на казенні землі Азіатської Росії з метою забезпечення кращих умов господарювання на землях, виділених центральними органами влади для безземельних і малоземельних селян центрально-чорноземних губерній, які брали активну участь в аграрних заворушеннях під час революції 1905–1907 років. Створена в умовах активізації аграрних перетворень, запланованих урядом Петра Столипіна, земська організація ставила перед собою мету надати всебічну допомогу у розв'язанні аграрного питання в Російській імперії. Отже, Обласна земська переселенська організація брала участь у заходах Головного управління землеробства і землевпорядкування на усіх етапах переселення селян, починаючи від формування переселенських контингентів і закінчуючи їх облаштуванням на нових місцях. У дослідженні використано низку архівних джерел, які вперше включені до наукового обігу.

Ключові слова: Російська імперія, Україна, Чернігівське земство, міграції, обласна земська організація.

Трудова міграція у сучасному світі є важливим чинником соціально-економічних проблем як регіонів, звідки йдуть у пошуках кращої долі малозабезпечені мешканці краю, так і тих держав, які є об'єктом міграційних процесів. Звідси стає зрозумілим зростання інтересу дослідників до того досвіду міграції населення, який мав місце у вітчизняній історії на рубежі XIX–XX ст., коли переселенський рух охоплював мільйони людей.

В існуючій літературі міграційні процеси на території Російської імперії висвітлені досить ґрунтовно, хоча окремі сюжети з даної проблематики ще потребують певної уваги своїх дослідників. Громадськості мало що відомо, наприклад, про діяльність «Обласної земської переселенської організації».

Метою даного повідомлення є з'ясування участі Чернігівського земства у діяльності згаданої організації у той історичний відрізок часу, коли міграційні процеси на території України сягнули свого апогею.

Причиною масових міграцій українців загалом і чернігівського селянства зокрема був комплекс соціально-економічних і політичних факторів, які, врешті-решт, і змусили десятки тисяч селянських родин на початку XX ст. покинути рідну домівку, щоб у Поволжі, Сибіру, на Далекому Сході чи Середній Азії знайти омріяну площу сільськогосподарських угідь, яка б могла забезпечити їх продуктами харчування та вкрай необхідними фінансовими ресурсами. Відомий фахівець аграрного питання з сіверського краю Михайло Рклицький, який тривалий час працював економістом Полтавського губернського земства, в одній із своїх праць вказував на такі фактори масових міграцій, як незадовільне економічне становище основної маси селянства та наявність у полтавському і

чернігівському регіонах такої соціальної групи, як козацтво з його узаконеним правом приватної власності на землю. Продаж належної їм ділянки і був тим фінансовим ресурсом, який можна було використати для переселення на інші землі [1, с. 27]. Так, у 1885–1904 рр., коли царський уряд намагався всіляко стримувати масові міграції сільського населення з густозаселених центрально-чорноземних губерній на південно-східні окраїни імперії, з Чернігівщини виселились 123 876 селян і козаків, що було у європейській частині тогочасної країни найвищим показником після Полтавщини, яка дала за той же час 189 270 аграрних мігрантів [2, с. 152].

Новий етап у міграційних процесах на українських землях Російської імперії розпочався у 1906 р. у зв'язку з початком столипінської аграрної реформи, складовою частиною якої і були, як відомо, селянські переселення. Намагаючись якнайбільше виселити з центрально-чорноземних губерній ту частину населення, яка брала найактивнішу участь в аграрних заворушеннях 1905–1906 рр., уряд розгорнув широку агітацію щодо заможного, як твердили його чиновники, життя в регіонах Зауралля. Так, в одній з брошур Переселенського управління читаємо: «Навіщо грабувати?... На Русі доволі простору. Один з них – Південно-Уссурійський край, де добре родять: пшениця, жито, гречка, льон, коноплі, овес, ячмінь, горох, просо – усе, що у Росії сів, та горював... Тут не будеш горювати, ситно прогостуєш родину, та ще й надлишок продаси» [3, с. 7]. Реклама дала свої результати. Лише у Полтавській та Чернігівській губерніях про своє бажання переселитися на казенні землі заявили 800 000 селян [4, арк. 14].

Зрозумівши неможливість наявними кадрами Головного управління землеробства і землевпорядкування регулювати належним чином міграційні процеси в країні, уряд Столипіна вирішив погодитися на участь у цій справі місцевих земств. Так, з ініціативи Полтавського губерньського земства уряд дозволив влітку 1907 р. провести у Харкові спеціальну нараду з участю тих земств, які виявили бажання підключитися до реалізації нового курсу у переселенській політиці центральних органів державної влади. У роботі харківської наради найактивнішу участь узяли представники Полтавського, Чернігівського, Катеринославського, Київського та Харківського земств, які обмінялися думками щодо роботи майбутньої організації. Урешті-решт, учасники наради ухвалили рішення щодо повноважень у переселенській політиці земства і центральних органів державної влади. До повноважень уряду були віднесені питання, пов'язані з підготовкою земельних ділянок та фінансуванням новоселів. Спільною із земством справою залишалась допомога мігрантам у дорозі та на нових місцях, тоді як обов'язком земства був, на думку уряду, попередній огляд та зарахування за переселенцями відповідних земельних ділянок, які мали на той час назву – «доля» [5, арк. 21]. Отже, з другої половини 1907 р. до організації переселенських рухів сільського населення підросійської України безпо-

середньо були причетні: місцева державна адміністрація в особі губернаторів та земських начальників; землевпорядкувальні комісії та земства. Через рік, 1 липня 1908 р., на з'їзді у тому ж Харкові було проголошено створення «Обласної земської переселенської організації» з центром у Полтаві, де і знаходився її головний офіс під назвою «Бюро». При утворенні такої організації до складу її керівного органу входило лише 11 осіб, з яких вищу агрономічну освіту мали 4 особи; середню агрономічну – 2; середню освіту – 2 і нижчу сільськогосподарську, включаючи і випускників Полтавської школи садівництва і городництва, – 2 особи [6, арк. 70]. Окрім завідувача Бюро до складу керівного органу організації входили діловод та агенти по пересуванню новоселів і облаштуванню їх на нових місцях.

Чітку структуру Обласна організація отримала після затвердження у 1912 р. її Статуту [7, додаток № 2, с. 74–77]. Найвищим органом Статут визнавав нараду уповноважених обласної організації, головою якої ставав керівник Полтавської губерньської земської управи. Народи могли бути черговими (двічі на рік) і екстремними (у міру потреби). Бюро було виконавчим органом з'їзду представників відповідних земств, від яких і отримувало належні повноваження. До складу Бюро повинні були входити: голова Полтавської губерньської земської управи, заступником якого був член цієї ж управи; один з членів Полтавської губерньської земської управи, який одночасно виконував функції завідувача економічним відділом; по одному виборному члену від кожного союзного земства. Це були представники Полтавського, Київського, Чернігівського, Харківського, Херсонського, Волинського та Воронезького земств. Рішення Бюро Статут визнавав правочинними при наявності його голови або заступника та двох членів Бюро. Функції агентів земської організації визначалися спеціальною інструкцією, у якій були вписані їх загальні права та обов'язки і конкретизовані з урахуванням основних напрямків діяльності: агенти з облаштування, які поділялись на старших, молодших та їх помічників; агенти з пересування переселенців залізницею чи, в окремих випадках, водним шляхом [8, додаток № 3, с. 78–83]. У зв'язку з тим, що кілька земств центрально-чорноземних губерній ініціювали створення власної обласної земської переселенської організації, існуюче уже на той час об'єднання, з метою своєї ідентифікації, дещо змінило свою назву, доповнивши її словами «южно-русская». Обласна організація функціонувала в основному за рахунок власних коштів, лише іноді отримуючи від Переселенського управління незначні дотації. Станом на 1 січня 1912 р. на рахунок організації надійшло: від Полтавського земства – 32 120 руб.; Харківського – 19 865 руб.; Київського – 22 552 руб.; Херсонського – 13 242 руб.; Чернігівського – 21 505 руб.; Волинського – 6 522 руб. і Воронезького – 20 652 руб. [9, с. 83]. Таким чином, загальний бюджет склав 136 461 руб., що давало можливість утримувати влітку 1912 р. до 40 аген-

тів [10, арк. 275]. Одночасно з цим мало місце і недофінансування організації, яке за 1911 р. склало 19 141 руб., що не давало можливості у повному обсязі виконувати функції з допомоги уряду належним чином організувати як проїзд переселенців, так і успішне їх облаштування на нових місцях.

На Чернігівщині пунктом збору переселенців було місто Конотоп [11, арк. 428]. Із метою упорядкування міграційних потоків уряд спеціальним циркуляром довів до відома місцевої державної адміністрації розклад відправки переселенських поїздів із кожної конкретної губернії. Для Чернігівщини перша черга (від 10 до 25 березня) була призначена для тих, хто мав на меті переселитися до Приморського, Забайкальського, Іркутського та Тургайсько-Уральського переселенських районів. Друга черга (з 26 березня до 12 квітня) у 1909 р. для чернігівців не була передбачена, тоді як у третю (14–29 квітня) могли бути включені усі переселенці, незалежно від кінцевого пункту призначення [12, с. 31]. Перевозка здійснювалась на пільговій основі у вагонах 4-го класу, «а при їх нестачі – в пристосованих відповідним чином вагонах-теплушках». Оплата за перевезення худоби і майна становила 1/2 копійки з голови і версти; за дрібних домашніх тварин – 1/4 копійки з голови і версти. Щодо майна, то дозволялось перевозити його із розрахунку не більше 8 пудів на кожного переселенця. Харчування переселенців здійснювалось власним коштом, лише на окремих залізничних станціях можна було отримати гарячу їжу за дешевими цінами – 4 коп. за порцію [13, арк. 62]. Про умови перебування у переселенських потягах маємо масу свідчень. Одне з них – звіт агента Чернігівського земства В.П. Косменко-Загорського, який у 1908 р. супроводжував своїх земляків в одному з переселенських потягів. «Ці товарні потяги, – повідомляв цей агент, – не мають постійного розкладу руху. Ідуть вони верст по 200 на добу. Стоять на усіх великих станціях годин по 5–6. Та це півбіді, що стоять, але ж і постійно маневрують по усім коліям, не даючи ні спокою, ні можливості вийти з вагону... Часто потяги відправляються без попередження. Мені доводилося бачити кількох дітей років 7–10, що відстали від потяга, які не знали ні свого прізвища, ні куди поїхали батьки...» [14, с. 6]. Улітку 1909 р., коли Обласна земська переселенська організація вже запрацювала на повну силу, той же земський агент у своєму звіті про поїздку до Західного Сибіру описав ситуацію на Самарському переселенському пункті так: «На платформах неймовірно пекло. Крик, гвалт, плач дітей і матерів, які загубили один одного, біганина несусвітня» [15, с. 32]. Інший агент Чернігівського земства А.Н. Косович у 1909 р. повідомляв петербурзькими керманічам про наявні проблеми з перевезенням новоселів: «Важко усім переселенцям, але те, що доводиться терпіти переселенцю до Амурського краю, може розбити нерви навіть людині із залізним організмом... Якщо важко їхати по 40 осіб у вагоні, то у сотні разів важче рухатись по Амуру на баржі, у якій розміщується до 1000 осіб з усім їх майном,

не виключаючи і тварин» [17, арк. 82].

Як же реагували тогочасні керівники уряду на ситуацію з перевезенням мігрантів? Звернемося до звіту голови Ради Міністрів П.А. Столипіна та Головноуправляючого землеробством і землевпорядкуванням А.В. Кривошеїна щодо поїздки у 1910 р. до Сибіру: «Санітарні умови руху переселенців терпимі...Багато хто з них знаходить незвичні для себе зручності» [16, с. 5].

Переборюючи неймовірні труднощі, гнані з батьківщини злидненими умовами життя, десятки тисяч мешканців Сіверщини щорічно покидали рідну домівку, шукаючи там, за Уралом, кращої долі. З 1906 по 1913 рр. населення Чернігівщини за рахунок переселенців зменшилось на 169 551 чоловік, поступаючись за цим показником лише Полтавщині, звідки за той же час виїхало 226 916 чоловік [18, с. 13; 19, с. 12]. Кількісні показники міграції чернігівського селянства у межах конкретного повіту показані у таблиці 1. Як видно із наведених статистичних даних, найбільше мігрантів дали північні повіти: Суразький (28 719 осіб) та Новгород-Сіверський (13 541 особа), тоді як мінімальні статистичні показники належали Козелецькому (6 485 осіб) та Глухівському (6 651 особа) повітам.

Таблиця 1

Трудова міграція з Чернігівщини у 1906–1912 рр. *

№ з/п	Повіти	Число	Відсоток
1	Суразький	28 719	18,2
2	Новгород-Сіверський	13 541	8,1
3	Мглинський	11 593	7,4
4	Городнянський	10 896	6,9
5	Чернігівський	10 509	6,8
6	Сосницький	10 096	6,5
7	Конотопський	9 795	6,2
8	Остерський	9 704	6,2
9	Стародубський	9 336	5,9
10	Новозибківський	8 174	5,2
11	Борзенський	7 804	5,1
12	Ніжинський	7 230	4,6
13	Кролевецький	7 089	4,5
14	Глухівський	6 651	4,2
15	Козелецький	6 485	4,2
	По губернії	157 622	100

Джерело: Дядиченко Н. Статистический справочник. Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении. Чернигов : Тип. Чернигов. земства, 1914. С. 25.

Щоб отримати певні кошти для облаштування господарства на нових місцях, чернігівські переселенці намагалися продати свої надільні землі, проте з різних причин зробити це їм не завжди вдавалось. Так, згідно статистичних даних Челябінського переселенського пункту за 1907–1911 роки 5 041 родин чернігівців не мали жодної десятини польових угідь. Не змогли продати свою землю 1 882 родини (8 476 десятин), тоді як 15 932 родини про-

дали свої 57 055 десятин [20, арк. 47].

З метою забезпечення облаштування домогосподарства на нових місцях, урядові кола з 1908 р. стали видавати так звані прохідні свідоцтва тільки тим, хто, за допомогою ходаків, посланих напередодні переселення, зарахував за собою у певному переселенському районі земельну ділянку. Проте більшість мігрантів із різних причин не змогли це зробити. Загалом у 1908–1915 рр. цей показник складав близько 70% [21, арк. 6].

У поєднанні з неможливістю отримати у повному обсязі передбаченого законом безвідсоткового переселенського кредиту, важко було розраховувати на успішне господарювання у казахському степу чи тайзі Сибіру та Далекого Сходу. Щоб створити господарство середнього достатку на Далекому Сході, потрібно було мати, за свідченням чиновників Переселенського управління, 29,5 дес. сільськогосподарських угідь, з яких 5,5 дес. склали орні землі, 13 дес. – сіножаті і 11 дес. – пасовища [22, арк. 28]. Що ж мали ті, хто поселився протягом 1906–1909 рр.? Серед 32 домогосподарів, що сіяли до 5 дес., мали землю під зерновими культурами 16 родин, володіли сіножатями 20 родин. Робочих коней мали 8 родин, корів – 2 родини. Річний прибуток таких домогосподарів складав 3 656 руб., тоді як витрат – 3 765 руб. [23, с. 563]. Як бачимо, дефіцит бюджету становив 109 руб.

Наведемо для прикладу майновий стан новоселів Глуховки Суйфунської волості Південно-Уссурийського повіту. Станом на 1 січня 1908 р. тут мешкало 68 сімей (411 осіб обох статей). Свої будинки мали 63 родини. У їхньому розпорядженні було 292 дес. посівів, тобто по 4 на родину, і близько 6 дес. сіножатей [24, арк. 20]. Цього, як було зазначено вище, у далекосхідному регіоні для середньостатистичної селянської родини було недостатньо. Тому і не дивно, що значна частина новоселів після довгих поневірянь змушена була найматися на різні роботи або, врешті-решт, повернутися на батьківщину. Загальне число чернігівських переселенців-невдах за 1896–1918 роки склало 38 625 осіб, з яких близько 20 тис. повернулось на батьківщину в період активної діяльності обласної земської переселенської організації [25, с. 31]. Незважаючи на прагнення земських діячів Чернігівської та ряду інших українських губерній забезпечити трудовим мігрантам належні умови для створення на новому місці міцного господарства, щонайменше половині з них зробити цього не вдалося, адже повний білет 4-го класу коштував від Благовіщенська до Конотопа близько 400 руб.

Як результат, аграрне питання у тогочасній країні не лише не було розв'язане, а навпаки, воно ще більше загострилося як у районах виходу мігрантів, так і у місцях їх розселення, що підтвердили, зокрема, події громадянської війни 1918–1920 років.

ДЖЕРЕЛА

1. Рклицький М.В. Земля и земельные отношения в Полтавщине. Статистические заметки по земельному вопросу. Изд-е 2-е. Полтава : Тип т-ва «Печатное дело», 1917. 56 с.

2. Скляров Л.Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в

годы столыпинской аграрной реформы. Ленинград : Изд-во Лен. ун-та, 1962. 588 с.

3. Кончаловский Е. Слушай, русский переселенец! СПб. : Тип. Переселен. Управления, 1909. 72 с.

4. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 394, оп. 1, спр. 8: «3 журналами Ради Міністрів по питанню Далекого Сходу». 227 арк.

5. РДІА, ф. 391, оп. 3, спр. 1002: «Про залучення земських установ до переселенської справи». 377 арк.

6. РДІА, ф. 391, оп. 3, спр. 1583: «Про залучення земських установ до участі у переселенській справі». 656 арк.

7. Устав Южно-русской областной земской переселенческой организации. Журналы Полтавского губернского земского собрания 50 очередного созыва 1914 года. Полтава : Электрич. типо-литограф. И.Л. Фришберга, 1915. Приложение № 2. С. 74–77.

8. Инструкция агентам Южно-русской областной земской переселенческой организации, утвержденная экстренным совещанием уполномоченных 5-го апреля 1912 года. Журналы Полтавского губернского земского собрания 50 очередного созыва 1914 года. Полтава : Электрич. типо-литограф. И.Л. Фришберга, 1915. Приложение № 3. С. 78–83.

9. Журналы заседаний VII очередного совещания уполномоченных Южно-русской областной земской переселенческой организации (11–12 ноября 1913 г.). Полтава : Электрич. типо-литограф. И.Л. Фришберга, 1913. 103 с.

10. Центральный державный историчний архів України у м. Києві, ф. 1628, оп. 1, спр. 54: «Загальна переписка». 432 арк.

11. РДІА, ф. 391, оп. 2, спр. 583: «Организація переселення до Уссурийського краю». 500 арк.

12. Расписание очередной отправки переселенцев по губерниям выхода и районам водворения. Журнал Полтавского губернского присутствия № 3. За март 1909 года. Полтава : Электрич. типо-литограф. Д. Подземского, 1909. С. 29–32.

13. ЦДІАК України, ф. 1628, оп. 1, спр. 46: «Переписка з агентом А.А. Окоряченко». 83 арк.

14. Косменко-Загорський В.П. О переселении в Кулундинскую степь Барнаульского уезда Томской губернии. Чернигов, 1909. 57 с.

15. Деятельность Черниговского губернского земства по переселению за 1909 год. Чернигов, 1910. 228 с.

16. Записка председателя Совета Министров и Главноуправляющего земледелия и землеустройства о поездке в Сибирь и Поволжье в 1910 г. Приложение к всеподданнейшему отчету. СПб. : Тип. Переселенч. управления, 1910. 81 с.

17. РДІА, ф. 391, оп. 3, спр. 1739: «Перевозка переселенцев по Амуру і його притокам». 282 арк.

18. Турчанинов Н. Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 г. (включительно). СПб. : Тип. Переселенч. управл., 1911. 61 с.

19. Турчанинов Н., Домрачев А. Итоги переселенческого движения за время с 1910 по 1914 г. Пп.: Тип. Переселенч. управл., 1916. 64 с.

20. РДІА, ф. 391, оп. 4, спр. 1751: «Статистичні матеріали з різних питань». 241 арк.

21. РДІА, ф. 391, оп. 6, спр. 109: «Попередні дані щодо облаштування переселенців у різних районах за 1916 р.» 97 арк.

22. РДІА, ф. 391, оп. 2, спр. 465: «Про перегляд законодавства щодо переселення до Приамурського краю». 545 арк.

23. Материалы статистико-экономического обследования казачьего и крестьянского хозяйства Амурской области. Том 2. Часть 2-я. Труды командированной по высочайшему повелению Амурской экспедиции. СПб. : Тип. Переселенч. управления, 1913. 573 с.

24. Російський державний архів Російської Федерації Далекого Сходу (м. Томськ), ф. 541, оп. 1, спр. 436, 77 арк.

25. Сельское хозяйство в XX веке. Сборник статистико-экономических сведений за 1901–1922 гг. Москва : Новая деревня, 1923. 295 с.

Yakimenko M.A., Krasnikova O.M. Chernihiv District Council (Zemstvo) involvement in the activities of the Regional Zemstvo Migration Organization (1908–1918)

The article analyzes the involvement of Chernihiv Zemstvo in the activities of the Regional Zemstvo Migration Organization, which was founded in the years of Stolypin Agrarian Reform to assist Ukrainian peasants in their striving to relocate to Asian Russia's crown lands to ensure better economic management conditions on lands allocated by the central authorities to landless and land-poor peasants of Central Black Earth Governorates, who had taken active part in agrarian riots during the revolution of 1905–1907. The Zemstvo organization, which was founded amidst the intensification of agrarian transformations, set itself a goal to provide comprehensive support to addressing the agrarian issue that had aggravated in Central Black Earth governorates of the Russian Empire. As a result, Regional Zemstvo Migration Organization took part in virtually all events organized by the

Chief Directorate of Farming and Land Development at all key stages of resettlement of peasants – from formation of contingent of resettles through to their settlement in a new place. Efficiency of the Regional organization was supposed to be ensured by its rather well-defined structure. Studies of the Zemstvo Migration Organization's activities suggest that despite Zemstvo agents' genuine desire to help their compatriots, the results of their activities appeared to be rather modest. Despite all the assurances made by the Head of Migration Directorate Hryhori Hlinka he would assist the organization in their humanitarian events aimed to help the resettles, the stumbling block in the organization's activities was its semi-official status. Despite the oral assurances by government officials of support the activities of Zemstvo agents, the government still failed to approve the Chart of the Regional Zemstvo Migration Organization as a regulatory act. Practically, this meant that representatives of the local organization merely ignored the requirements of Zemstvo agents to observe the existing regulations.

The research is based on a number of archival sources that were introduced into scientific use for the first time.

Key words: Russian Empire, Ukraine, Chernihiv Zemstvo, migration, Regional Zemstvo Organization.

REFERENCES

1. Rklitskiy, M.V. (1917). *Zemlya i zemelnye otnosheniya v Poltavshchine. Statisticheskie zametki po zemelnomu voprosu*. [Land and land relations in the Poltava region], issue 2. Poltava: Tip t-va «Pechatnoe delo». [in Russian].
2. Sklyarov, L.F. (1962). *Pereselenie i zemleustroystvo v Sibiri v gody stolyipinskoj agrarnoy reformy*. [Resettlement and land management in Siberia during the Stolypin agrarian reform]. Leningrad: Izd-vo Len. un-ta. [in Russian].
3. Konchalovskiy, E. (1909). *Slushay, russkiy pereselenets!* [Listen, Russian migrant!]. St. Petersburg: Tip. Pereselen. upravleniya. [in Russian].
4. Rosiiskiy derzhavnyi istorychnyi arkhiv (dali – RDIA), f. 394, op.1, spr. 8.
5. RDIA, f. 391, op. 3, spr.1002.
6. RDIA, f. 391, op. 3, spr.1583.
7. *Ustav Yuzhno-russkoy oblastnoy zemskoy pereselencheskoy organizatsii*. (1915). [The charter of the South Russian regional zemstvo resettlement organization]. *Zhurnalyi Poltavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 50 ocherednogo sozyiva 1914 goda*, 2, pp. 74–77. Poltava: Elektrich. tipo-litogr. I.L. Frishberga. [in Russian].
8. *Instruktsiya agentam Yuzhno-russkoy oblastnoy zemskoy pereselencheskoy organizatsii, utverzhennaya ekstrennym soveshaniem upolnomochennykh 5-go aprelya 1912 goda*. [Instructions to agents of the South Russian Regional Zemstvo Migration Organization, approved by an emergency meeting of commissioners on April 5, 1912]. *Zhurnalyi Poltavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 50 ocherednogo sozyiva 1914 goda*, 3, pp.78–83. Poltava: Elektrich. tipo-litogr. I.L. Frishberga. [in Russian].
9. *Zhurnalyi zasedaniy VII ocherednogo soveshaniya upolnomochennykh yuzhno-russkoy oblastnoy zemskoy pereselencheskoy organizatsii (11–12 noyabrya 1913 g.)*. Poltava: Elektrich. tipo-litogr. I.L. Frishberga. [in Russian].
10. *Tsentralnii derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi (dali TsDIAK)*, f. 1628, op.1, spr. 54.
11. RDIA, f. 391, op. 2, spr. 583.
12. *Raspisanie ocherednoy otpravki pereselentsev po guberniyam vyihoda i rayonam vodvoreniya* (1909). [Schedule of the next departure of immigrants by exit provinces and areas of placement]. *Zhurnal Poltavskogo gubernskogo prisutstva*, 3, pp.29–32. Poltava: Elektrich. tipo-litogr. D. Podzemskogo. [in Russian].
13. TsDIAK, f. 1628, op.1, spr. 46.
14. Kosmenko-Zagorskiy, V.P. (1909). *O pereselenii v Kulundinskuyu step Barnaulskogo uезда Tomskoy gubernii*. [On the relocation to the Kulunda steppe of the Barnaul district of Tomsk province]. Chernigov. [in Russian].
15. *Deyatelnost Chernigovskogo gubernskogo zemstva po pereseleniyu za 1909 god*. (1910). [The activities of the Chernigov provincial zemstvo for resettlement in 1909]. Chernigov. [in Russian].
16. *Zapiska predsedatelya Soveta Ministrov i Glavnoupravlyayushchego zemledeliya i zemleustroystva o poezdke v Sibir i Povolzhe v 1910 g. Prilozhenie k vsepoddanneyshemu ochetu*. (1910). [A note by the Chairman of the Council of Ministers and the Main Directorate of Agriculture and Land Management on a trip to Siberia and the Volga region in 1910. Appendix to the most comprehensive report]. St. Petersburg : Tip. Pereselench. upravleniya. [in Russian].
17. RDIA, f. 391, op. 3, spr. 1739.
18. Turchaninov, N. (1911). *Itogi pereselencheskogo dvizheniya za vremya s 1896 po 1909 g. (vkluchitelno)*. [The results of the resettlement movement during the period from 1896 to 1909 (inclusive)]. St. Petersburg: Tip. Pereselench. uprav. [in Russian].
19. Turchaninov, N., Domrachev, A. (1916). *Itogi pereselencheskogo dvizheniya za vremya s 1910 po 1914 g.* [The results of the resettlement movement during the period from 1910 to 1914]. Pp.: Tip. Pereselench. uprav. [in Russian].
20. RDIA, f. 391, op.4, spr.1751.
21. RDIA, f. 391, op. 6, spr. 109.
22. RDIA, f. 391, op. 2, spr. 465.
23. *Materialyi statistiko-ekonomicheskogo obsledovaniya kazachego i krestyanskogo hozyaystva Amurskoy oblasti. Trudyi komandirovannoy po vyisochayshemu poveleniyu Amurskoy ekspeditsii. (1913)*. [Materials of the statistical and economic survey of the Cossack and peasant farms of the Amur region. Proceedings of a business trip at the highest command of the Amur expedition], Vol. 2, part 2. St. Petersburg : Tip Pereselench. upravleniya. [in Russian].
24. *Rosiiskiy derzhavnyi arkhiv Rosiiskoi Federatsii Dalekoho Skhodu* (m. Tomsk), f. 541, op.1, spr. 436. 77 ark.
25. *Selskoe hozyaystvo v 20 veke. Sbornik statistiko-ekonomicheskikh svedeniy za 1901–1922 gg. (1923)*. [Agriculture in the twentieth century. The collection of statistical and economic information for 1901–1922]. Moscow: Novaya derevnya. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 20.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(477.51)(092)

Д.М. Матвієнко

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ УПРАВИТЕЛЯ СПРАВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ ВЧЕНОЇ АР- ХІВНОЇ КОМІСІЇ П.М. ДОБРОВОЛЬСЬКОГО

У статті висвітлена наукова діяльність історика, краєзнавця, археолога, управителя Чернігівської губернської вченої архівної комісії П.М. Добровольського. З позиції сьогодення зроблено акцент на основні праці вченого, присвячені церковній історії, проаналізовано їх зміст. Зазначено досягнення вченого у статусі управителя справ.

Актуальність полягає у зростанні інтересу до витоків української історії та біографії відомих діячів. У роботі реконструйовано процес становлення П.М. Добровольського як авторитетного вченого, визначено фактори що вплинули на формування його наукових поглядів.

Ключові слова: П.М. Добровольський, архівна комісія, музеєзнавство, церковна історія, краєзнавство.

Поява архівних комісій в Російській імперії пов'язана із прийняттям відповідного закону 1884 р. Ініціатором його ухвалення була Російська академія наук, яка розуміла, що збереженням цінних документів на той час займалися люди без спеціальної підготовки. Для поліпшення роботи по обліку, опису і збереженню таких документів виникла необхідність створити архівні комісії та губернські історичні архіви при них [7, с. 261]. Їх поява пов'язана також з політичними, соціально-економічними та культурними процесами, що мали місце в українській історичній науці зокрема та в країні у цілому [1, с. 106].

14 листопада 1896 р. за ініціативи Е.К. Андрієвського відбулося відкриття Чернігівської архівної комісії (ЧАК) у приміщенні Державного банку. Її діяльність вивчали О.Б. Коваленко [4], В.Г. Сарбей [7], І.Н. Войцехівська [1], але комплексного дослідження вкладу П.М. Добровольського у розвиток Чернігівської архівної комісії досі не зробле-